

В. Є. КАВЕЦЬКИЙ

ЧИННИКИ ВПЛИВУ НА ПРОФЕСІЙНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ ШКОЛЯРІВ

Розглянуто сутність профорієнтаційної допомоги учням у професійному самовизначенні. Проаналізовано підходи зарубіжних і вітчизняних дослідників до визначення чинників, які зумовлюють вибір оптантами майбутнього фаху. Виокремлено провідні чинники впливу на професійне самовизначення школярів. Визначено особливості впливу взаємодії між батьками і дітьми на розвиток професійних інтересів останніх. Проаналізовано результати досліджень соціально-професійних орієнтирів школярів 5, 7, 9, 11 класів у часовому розрізі. Визначено значущість впливу чинників на вибір професійного шляху учнями з позицій останніх.

Ключові слова: професійна орієнтація, професійне самовизначення, оптант, чинники впливу на вибір фаху.

В. Е. КАВЕЦКИЙ

ФАКТОРЫ ВЛИЯНИЯ НА ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ САМООПРЕДЕЛЕНИЕ ШКОЛЬНИКОВ

Рассмотрена сущность профориентационной помощи учащимся в профессиональном самоопределении. Проанализированы подходы зарубежных и отечественных исследователей к определению факторов, обуславливающих выбор оптантами будущей профессии. Выделены ведущие факторы влияния на профессиональное самоопределение школьников. Определены особенности влияния взаимодействия между родителями и детьми на развитие профессиональных интересов последних. Проанализированы результаты исследований социально-профессиональных ориентиров школьников пятых, седьмых, девярых, одиннадцатых классов во временном разрезе. Определена значимость влияния различных факторов на выбор профессионального пути учащимися с позиций последних.

Ключевые слова: профессиональная ориентация, профессиональное самоопределение, оптант, факторы влияния на выбор профессии.

V. Y. KAVETSKY

FACTORS OF INFLUENCE ONTO STUDENTS PROFESSIONAL SELF-DETERMINATION

The essence of career-oriented guidance for students in professional self-determination is described. The approaches of foreign and local researchers in determining factors that lead to the optants' choice of future profession are analysed. Key factors influencing professional self-determination of students are pointed out. The features of interactions influence between parents and children to develop professional interests of the latter are defined. The results of studies of socio professional guiding of pupils of the 5, 7, 9, 11 grade in terms of time are analysed. The significance of the impact of various factors on the choice of the professional way by students from their point of view is determined.

Keywords: career - guidance work, professional self-determination, optant, factors influencing the choice of profession.

Формування майбутнього фахівця починається з адекватного професійного самовизначення молодих людей, сприяти якому повинні відповідні соціальні інституції: сім'я, загальноосвітні навчальні заклади, соціальні служби для молоді, громадські організації та ін. Важливо об'єднати зусилля всіх зацікавлених сторін, щоб допомогти молодим людям максимально ефективно увійти у професійне життя. В «Положенні про професійну орієнтацію молоді, яка навчається» відзначається, що підготовку до вибору фаху, вивчення ефективності працевлаштування випускників доцільно здійснювати навчальними закладами спільно з батьками учнів, підприємствами, установами і організаціями, центрами (відділами) профорієнтації територіальних центрів зайнятості [2, с. 50]. Потрібно забезпечити функціонування дієвої системи професійної орієнтації, спрямованої на формування в учнів

громадянської життєвої позиції, необхідних компетентностей щодо побудови професійної кар'єри.

Проблемами професійної орієнтації і психологічного супроводу професійного самовизначення особистості займалися О.Борисова, Е. Гінзберг, Дж. Голланд, Е. Зеєр, Г. Костюк, В. Моляко, М. Пряжніков, Д. Сьюпер, М. Тименко, С. Чістякова, Б.Федоришин, С. Фукуяма, М. Янцур та ін. Так, Є. Клімов визначив основні чинники, на які треба зважати при підготовці оптантів до вибору напрямку професійної діяльності; Б.Федоришин провів психологічний аналіз особистості учня з профорієнтаційною метою. О.Борисова проаналізувала проблеми психологічного супроводу на початковій стадії оптації; В. Вострікова визначила педагогічні засади професійної орієнтації старшокласників у навчально-виховному процесі; О. Джура окреслив роль освіти в системі факторів професійного самовизначення особистості; Н. Гончарова розробила структурно-функціональну систему взаємозв'язку умов профорієнтації, розвитку психологічних особливостей і навчальних досягнень старших підлітків; І.Мачуська дослідила основні чинники професійного самовизначення старшокласників; О. Вітвіцька визначила психологічні умови професійного самовизначення випускників загальноосвітніх шкіл в процесі профконсультації; Т. Кравченко вивчала вплив батьків на вибір професії учнями. Дослідження науковців довели, що на професійне самовизначення оптантів впливають як внутрішні, так і зовнішні чинники. Однак в наукових розвідках недостатньо уваги приділено оцінці оптантами ролі різноманітних чинників впливу на вибір ними свого трудового шляху.

Метою статті є дослідження значущості впливів факторів на професійне самовизначення школярів з позиції останніх.

Е. Зеєр, А. Павлова, Н. Садовнікова вважають ядром професійного самовизначення свідомий вибір професії оптантами з урахуванням своїх особливостей і можливостей, вимог професійної діяльності і соціально-економічних умов [3, с. 54]. В. Поляков, С. Чістякова, С. Волошин та інші науковці професійне самовизначення розуміють як процес формування особистістю свого ставлення до професійно-трудового середовища і спосіб самореалізації, складову цілісного життєвого утвердження. Це узгодження внутрішньособистісних і соціально-професійних потреб не закінчується з вибором фаху, а триває протягом усього життєвого і трудового шляху. У «Положенні про професійну орієнтацію молоді, яка навчається», професійну орієнтацію визначено як комплексну науково обґрунтовану систему форм, методів і засобів, спрямованих на забезпечення допомоги особистості в активному, свідомому професійному виборі та в трудовому становленні [1, с. 47]. Отже підготовка учнів загальноосвітніх шкіл до професійного самовизначення в умовах ринку праці розглядається як комплекс заходів, що використовуються для створення сприятливих можливостей для процесу прийняття рішень школярами в питаннях пов'язаних з вибором напрямку професійної діяльності.

На стадії оптації при реалізації профорієнтаційних завдань доцільно орієнтуватися на п'ять основних параметрів професійної зрілості (готовності):

- 1) автономність оптанта;
- 2) інформованість про світ професій і вміння співвіднести інформацію зі своїми особливостями;
- 3) уміння приймати рішення;
- 4) уміння планувати своє професійне життя;
- 5) емоційне включення в ситуацію рішення [7, с. 12].

І. Мачуська використовує такі критерії для визначення ступеня готовності учнів до професійного самовизначення: когнітивний компонент (здатність до самоаналізу; здатність до аналізу професій, наявність профінформаційних знань, адекватна самооцінка); мотиваційний компонент (сформованість ієрархії мотивів вибору професії; наявність стійкого інтересу до певної професії; сформованість професійних намірів); практичний (наявність обґрунтованого особистого професійного плану та здійснення практичних заходів з його реалізації) [6, с. 477].

Щоб досягти належного рівня розвитку кожного з вищезазначених параметрів ефективного професійного самовизначення особистості потрібно вирішити такі завдання:

- озброїти оптантів знаннями про світ професій, сучасний ринок праці, інформацією про основні правила професійного вибору, даними про мережу навчальних закладів; ознайомити оптантів із закономірностями складання професійного плану, з особистими індивідуально-психологічними особливостями та можливостями їхнього розвитку, з матеріалами про компенсаторні механізми та індивідуальний стиль діяльності; створити умови для формування в учнів готовності до інтеграції в сучасні ринкові відносини;

- сформувати в оптантів відповідні компетентності: уміння самостійно шукати й аналізувати інформацію про світ професій; працювати з професіографічними матеріалами (професіограмами, психограмами, профкартами); складати професійний план; аналізувати власні індивідуальні особливості та вимоги професій і зіставляти їх; створювати й виконувати корекційні і розвивальні програми самовдосконалення та формувати професійно важливі якості; здатність подавати потенційному роботодавцю інформацію про себе на належному рівні тощо.

Самостійність оптанта при виборі фаху є важливою складовою адекватного професійного самовизначення. Водночас важливо при проведенні професійної орієнтації враховувати вплив як макро-, так і мікросередовища на позиції школярів.

Розглянемо підходи дослідників до визначення чинників, що зумовлюють вибір оптантами майбутнього фаху.

Згідно з концепцією американського психолога Д. Сьюпера соціальні чинники впливають на людину протягом усього її життя, тому вибір нею професії – це тільки момент у професійному становленні. Загалом розвиток професійних інтересів дослідник розглядає як утвердження власного «Я». Е. Гінзберг дотримується думки, що професійне самовизначення є системою рішень індивіда на кожному етапі життєвого шляху, в основі якої лежить компроміс між інтересами, здібностями і можливостями особистості та соціальним середовищем. Процес професійного самовизначення він розглядає як незворотній, оскільки кожний етап потребує значних зусиль, часу і капіталу. Аналізуючи рішення людей на конкретних вікових стадіях, учений вважає їх дедалі оптимальнішими [5, с. 302]. Як бачимо, викладені теорії «вільного розвитку особистості» надають великого значення індивіду, його задаткам, здібностям, інтересам і потребам.

Інші вчені обстоюють концепції випадкового вибору (Т. Каплоу, Р. Річчі, М. Скотт), згідно з якими певний професійний інтерес зумовлюють обставини, що склалися. Дж. Д. Крамбольц намагався синтезувати чинники, що впливають на вибір професії, і виокремив такі: генетичні, макро- і мікросередовище, попередній досвід, професійні навички [1, с. 348].

Оригінальним підходом щодо визначення чинників впливу на професійне самовизначення особистості є позиція А. Роу, вона вважає, що професійні інтереси розвиваються в результаті взаємодії між батьками та їхніми дітьми. Вибір кар'єри відображає бажання задовольнити потреби, які не були задоволені батьками в дитинстві [5, с. 300].

Підсумовуючи огляд підходів до визначення факторів впливу на професійне самовизначення молоді, зазначимо, що до чинників макрорівня відносять соціальну структуру суспільства, механізми соціальної стратифікації в ньому і роль у цих механізмах освіти, а до чинників мікрорівня – соціальне становище, освіту, і позицію батьків, особливості виховання ними дітей, расову й етнічну приналежність оптанта, успішність його навчання в школі тощо.

Одним з найвагоміших чинників впливу на вибір професії оптантами є позиція батьків. Водночас ставлення останніх до проблеми вибору їхніми дітьми майбутнього трудового шляху і рівень залучення батьків до процесу професійного самовизначення школярів може лежати в широких діапазонах: від байдужості до повного занурення в ситуацію, від позиції надання абсолютної свободи вибору до авторитарного нав'язування своєї думки тощо.

Є. Клімов наводить можливі різновидності взаємостосунків дітей і батьків в межах проблеми професійного самовизначення перших.

1. Дитині надається свобода вибору, в її рішення не втручаються; батьки по суті відходять від питання, залишаючи свою дитину в цій справі «на волю випадку».

2. Батьки, приймають близько до серця питання про майбутнє дитини; в цьому випадку вони згодні із зробленим нею вибором і сприяють його реалізації.

3. Батьки не згодні з вибором дитини. При цьому можливі такі варіанти: а) батьки знають з особистого досвіду про вибрану дитиною професію та активно протидіють прагненню вибрати її, роблять все можливе, щоб «влаштувати» свою дитину на запропоновану ними

спеціальність; б) батьки знають з особистого досвіду про вибрану дитиною професію, протидіють прагненню вибрати її, пропонуючи «будь-яку іншу», але «тільки не цю» професію.

4. Батьки дають дітям так чи інакше викривлену орієнтацію: а) з різних причин створюють у дітей невірне уявлення про свою чи відому професію, культивуючи у дитини ставлення до майбутньої роботи, що не витримує моральних критеріїв; б) не знають про запропоновану ними дитині професію, але активно рекомендують її вибрати, мотивуючи тим, що це «цікаво», «красиво» і т. п.; в) не обмежують дітей у виборі професії, але вважають, що головне – закінчити ВНЗ, а всі інші варіанти професійної освіти активно відкидають.

5. Батьки створюють умови для самостійного й активного пошуку дітьми адекватного професійного самовизначення [4, с. 35–36]

Зрозуміло, що оптимальною ситуацією є остання, коли батьки занурені в проблему професійної орієнтації, але зусилля спрямовують не на нав'язування своєї думки, а створюють умови для ефективного самостійного прийняття рішень дітьми щодо питань, пов'язаних з вибором майбутньої професії.

З метою вивчення значущості впливу різних чинників на вибір професійного шляху учнями було досліджено позиції опитантів 5, 7, 9 та 11 класів. Опитування респондентів проводились у 1999, 2002, 2005, 2008, 2011 і 2014 роках. Що дало можливість простежити динаміку змін у соціально-професійних орієнтирах школярів у віковому і часовому розрізах. Дослідження проводилося у ЗОШ №№ 8, 9, 10, 11, 15, 18, 19, 20, 24 і 26 м. Тернополя і ЗОШ Заліщицького, Козівського, Кременецького, Тернопільського і Чортківського районів Тернопільської області.

Насамперед проаналізуємо відповіді учнів 5 класу. Визначальними чинниками впливу на вибір професії п'ятикласниками є сім'я і засоби масової інформації. Найбільший вплив батьків зафіксовано в 2005 р. (34,7 %) а ЗМІ в 1999 р. (35,8 %). Лише у 2011 р. вплив учителів та навчання в школі переважили вплив ЗМІ – відповідно 26,8 % і 19,5 %. На цьому віковому етапі вплив педагогічних працівників і навчально-виховного процесу в ЗОШ є дуже вагомим: від 9,3 % у 1999 р. до 26,8% у 2011 р. Вплив інших чинників – поради авторитетних людей, друзів, приклад представників професій – менш вагомий, хоча в кожного з них є свої найвищі показники. Так, у 2005 р. і 2014 р. для кожного десятого опитанта читання відповідної літератури стало вагомим стимулом до формування відповідного професійного інтересу. В 1999 р. на 8 % п'ятикласників найвагоміший вплив здійснили представники професії. Поради друзів щодо вибору професійного шляху були значимі для 6,3% респондентів у 2008 р. Коефіцієнти рангової кореляції між відповідями п'ятикласників становили: 1999 р. і 2014 р. – 0,83; 2002 р. і 2014 р. – 0,91; 2005 р. і 2014 р. – 0,87; 2008 р. і 2014 р. – 0,6; 2011 р. і 2014 р. – 0,92.

Аналіз думок семикласників фіксує визначальну роль сім'ї у виборі ними фаху. Водночас, якщо позиція батьків є найвагомішою для кожного третього-четвертого учня 5-7 класів, то вплив ЗМІ зменшується із зростанням віку респондентів. Так, у 2014 р. ці показники становили відповідно 27,7 % у п'ятикласників і 8,3 % у семикласників. На формування ставлення останніх до того чи іншого фаху посилюється вплив однолітків. Також серед учнів 7 класу зростає кількість тих, хто заперечує вплив певних чинників на процес свого професійного самовизначення: з 2,4-10,8 % у п'ятикласників до 7,3-34,2 % у семикласників. У часовому розрізі також спостерігається зростання кількості опитантів, які наполягають на автономності свого вибору. Вплив вчителів, навпаки, значно зменшується: з 9,3 % - 26,8 % у 5 класі до 1,2-9,8 % у 7 класі. Коефіцієнти рангової кореляції між відповідями семикласників: 1999 р. і 2014 р. – 0,34; 2002 р. і 2014 р. – 0,97; 2005 р. і 2014 р. – 0,89; 2008 р. і 2014 р. – 0,65; 2011 р. і 2014 р. – 0,88.

Серед позицій дев'ятикласників зафіксовано схожі тенденції: визначальним при виборі фаху кожним третім-четвертим учнем є вплив батьків (25,2 - 38,7 %); заперечують вплив інших осіб і факторів на професійне самовизначення 14,4-27,8 % респондентів.

Продовжується спадання значимості ЗМІ у віковому і часовому розрізах: в 2014 р. лише кожен 20-й респондент вказував на значимості для його профорієнтаційної позиції цього показника. Водночас зростає вплив представників професії: з 4,8-7,8 % у 7 класі до 11,4-17,3 % у 9 класі. Позиція друзів у цьому питанні не є значимою; лише 1,8-7,8 % учнів 9 класів відчують цей вплив. Коефіцієнти рангової кореляції між відповідями дев'ятикласників: 1999 р. і 2014 р. – 0,74; 2002 р. і 2014 р. – 0,92; 2005 р. і 2014 р. – 0,88; 2008 р. і 2014 р. – 0,36; 2011 р. і 2014 р. – 0,21.

Суттєво не відрізняються від позицій учнів 9 класу думки випускників шкіл: батьки є найвпливовішим чинником при виборі фаху оптантами; кожен п'ятий одинадцятикласник не усвідомлює впливу інших чинників на своє професійне самовизначення. Порівняно з підлітковим періодом на представників юнацького віку менше впливає позиція однолітків. Разом з тим дещо значимішим стає приклад представників професії і, порівняно з думками дев'ятикласників, зростає усвідомлення впливу ЗМІ, хоча воно не досягає показників, властивих учням 5 класу. Вплив учителів на процес професійного самовизначення випускників шкіл майже непомітний для останніх: в 2014 р. цей показник становив 1,2 %. Коефіцієнти рангової кореляції між відповідями школярів: 1999 р. і 2014 р. випуску – 0,85; 2002 р. і 2014 р. – 0,79; 2005 р. і 2014 р. – 0,79; 2008 р. і 2014 р. – 0,86; 2011 р. і 2014 р. – 0,74.

Узагальнення результатів досліджень соціально-професійних орієнтирів школярів дозволяє зробити певні висновки. Найвагомішим чинником впливу на професійне самовизначення учнів усіх вікових категорій і в усі досліджувані часові періоди є батьки. Цей вплив може бути як конструктивним, коли дорослі члени сім'ї створюють сприятливі умови для адекватного вибору професії оптантом, так і деструктивним, коли дорослі самоусуваються від проблем професійної орієнтації своєї дитини, залишаючи її на одинці перед складним життєвим вибором, або відбувається нав'язування батьками своєї думки, яка суперечить бажанням, можливостям учня тощо.

Для школярів 5–7 класів ЗМІ є важливим чинником впливу на виникнення професійних інтересів. З віком цей вплив нівелюється. Також для підлітків часто вагомою думкою при процесі професійного самовизначення є позиція друзів, однокласників, що цілком природно і відповідає їхнім віковим особливостям, адже референтна група для них найчастіше – однолітки. Натомість для старшокласників більш вагомими є приклад представників відповідної професії і позиція авторитетних для них людей (окрім батьків і друзів). Від 7 класу кожен третій-п'ятий учень наполягає на автономності свого вибору, заперечуючи вплив інших чинників на професійне самовизначення. Можливо вони просто не усвідомлюють ці впливи або ті є для них справді незначними.

Профорієнтаційна діяльність педагогічних працівників суттєво впливає на позицію лише учнів 5 класу, вже для школярів 7 класу вона не є значимою, а для оптантів наступних вікових категорій – є майже непомітна. Тому виникає нагальна потреба посилити роботу загальноосвітніх навчальних закладів щодо підготовки школярів до вибору професії. Водночас варто налагоджувати тісну співпрацю з іншими інституціями соціалізації молоді, особливо з батьками, які є найвагомішим профорієнтаційним чинником. Ефективна партнерська взаємодія сім'ї і педагогічних працівників навчального закладу дасть змогу створити сприятливі умови для адекватного професійного самовизначення оптантів.

У зв'язку з цим потребує подальших досліджень можливість створення комплексної, складної і багаторівневої системи підготовки підростаючого покоління до вибору напрямку професійної діяльності. В основі цієї моделі повинна лежати тісна співпраця усіх інститутів соціалізації особистості (сім'ї, загальноосвітніх навчальних закладів, закладів позашкільної освіти, установ і підрозділів служби зайнятості, центрів соціальної служби для сім'ї, дітей та молоді та ін.) стосовно підготовки особистості до ефективного професійного самовизначення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Глэддинг С. Психологическое консультирование. – 4-е изд. / С. Глэддинг. – СПб.: Питер, 2002. – 736 с.
2. Збірник нормативних, інструктивних та методичних матеріалів з питань професійної орієнтації незайнятого населення та інших категорій громадян. – К., 1997. – 136 с.
3. Зеер Э. Ф. Профориентология: теория и практика: учеб. пособие для высшей школы / Э. Ф. Зеер, А. М. Павлова, Н. О. Садовникова. – М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2004. – 192 с.
4. Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения: учеб. пособие для студентов высших пед. учеб. заведений / Е. А. Климов. – М.: Академия, 2004. – 304 с.
5. Коттлер Д. Психотерапевтическое консультирование / Дж. Коттлер, Р. Браун. – СПб.: Питер, 2001. – 464 с.
6. Мачуська І. М. Основні чинники професійного самовизначення старшокласників / І. М. Мачуська // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. – 2013. – Вип. 17 (1). – С. 474–482.
7. Чернявская А. П. Психологическое консультирование по профессиональной ориентации / А. Чернявская. – М.: ВЛАДОС-ПРЕСС, 2003. – 96 с.